

Byzantina Symmeikta

Vol 24, No 1 (2014)

BYZANTINA SYMMEIKTA 24

Βιβλιοκρισία: Well Begun is Only Half Done: Tracing Aristotle's Political Ideas in Medieval Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Sources, ed. by V. SYROS [Medieval and Renaissance Texts and Studies, v. 388. Medieval Confluences series, v. 1], Tempe 2011

Στυλιανός ΛΑΜΠΑΚΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.1200](https://doi.org/10.12681/byzsym.1200)

Copyright © 2015, Στυλιανός ΛΑΜΠΑΚΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΑΜΠΑΚΗΣ Σ. (2015). Βιβλιοκρισία: Well Begun is Only Half Done: Tracing Aristotle's Political Ideas in Medieval Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Sources, ed. by V. SYROS [Medieval and Renaissance Texts and Studies, v. 388. Medieval Confluences series, v. 1], Tempe 2011. *Byzantina Symmeikta*, 24(1), 399–402.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.1200>

Well Begun is Only Half Done: Tracing Aristotle's Political Ideas in Medieval Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Sources, edited by V. SYROS [Medieval and Renaissance Texts and Studies, volume 388. Medieval Confluences Series, volume 1], Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe 2011, σελ. xiv + 226. ISBN 978-0-86698-436-2

Ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *Well Begun is Only Half Done* (ἀγγλικὴ ἀπόδοση τοῦ ἀριστοτελικοῦ Ἡ δ' ἀρχὴ λέγεται ἡμῖν εἶναι παντὸς [Ἀριστοτέλης Πολιτικά 1303b 29· πβλ. Ἡθικὰ Νικομ. 1098 b 5: δοκεῖ γὰρ πλεῖον ἢ ἡμῖν τοῦ παντὸς εἶναι ἢ ἀρχή]), στὸν τόμο αὐτὸν ἐκδίδονται ἑπτὰ μελέτες ποὺ διερευνοῦν πτυχὲς τῆς ἐπίδρασης καὶ τοῦ τρόπου διάδοσης τῶν πολιτικῶν θεωριῶν τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν μεσαιωνικὴ ἀραβικὴ, συριακὴ, ἐβραϊκὴ καὶ βυζαντινὴ παράδοση.

Ἡ γενικὴ ἐπιμέλεια ἀνήκει στὸν Β. Σύρο, ὁ ὅποιος ἔχει ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερος μὲ τὴν ἐπιρροὴ τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη στὸν Μεσαίωνα, καθὼς καὶ μὲ θέματα ἀλληλεπιδράσεων μεταξὺ τῶν μεσαιωνικῶν κοινωνιῶν¹. Ὁ ἴδιος ὑπογράφει καὶ τὴν εἰσαγωγὴ (Forgotten Commentators Society: Aristotle's Political Ideas in Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Garb, σσ. 1-16): ἐδῶ παρουσιάζονται συνοπτικὰ τὰ ἄρθρα ποὺ συνθέτουν τὸν παρόντα τόμο καὶ ἡ

1. Βλ. τὰ βιβλία του *Die Rezeption der aristotelischen politischen Philosophie bei Marsilius von Padua. Eine Untersuchung zur ersten Diktion des Defensor pacis* (Leiden 2007) καὶ *Marsilius of Padua at the Intersection of Ancient and Medieval Traditions of Political Thought* (Toronto 2012), καὶ ἐκ τῶν πολλῶν ἄρθρων του ἐνδεικτικὰ: α) A Note on the Transmission of Aristotle's Political Ideas in Medieval Persia and Early Modern India. Was there any Arabic or Persian Translation of the Politics?, *Bulletin de philosophie medievale* 50 (2008), 303-310, β) Between Chimera and Charybdis: Byzantine and Post-Byzantine Views on the Political Organization of the Italian City-States, *Journal of Early Modern History* 14 (2010), 451-504 καὶ γ) An early modern South Asian Thinker on the Rise and Decline of Empires: Shāh Walī Allāh of Delhi, the Mughals, and the Byzantines, *Journal of World History* 23 (2013), 793-840.

προβληματική τους και εκτίθενται οί λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἦταν ἀναγκαία μιὰ παρόμοια προσέγγιση: ἡ ἀνίχνευση τῆς ἐπίδρασης τῆς ἀριστοτελικῆς πολιτικῆς σκέψης σὲ διάφορα μεσαιωνικὰ πολιτικὰ συγγράμματα τοῦ χώρου τῆς Μεσογείου, γραμμένα σὲ ἄλλες γλῶσσες πέραν τῶν λατινικῶν, εἶναι ἓνα θέμα ποὺ δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ ἐπαρκῶς καὶ ἡ κυρίαρχη ἀντίληψη εἶναι ὅτι στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἀνιχνεύονται κυρίως ἐπιδράσεις τῶν πολιτικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Πλάτωνα.

Τὰ τέσσερα πρῶτα ἄρθρα ἀναφέρονται στὴν ἐπιρροή τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν ἀραβικὴ παράδοση τόσο τῆς Ἑγγὺς Ἀνατολῆς, ὅσο καὶ τῆς ἀραβοκρατούμενης Ἰσπανίας. Εἰδικότερα στὸ ἄρθρο τοῦ John Watt (*Aristotle's Rhetoric and Political Thought in the Christian Orient and in al-Fārābī, Avicenna, and Averroes*, σσ. 17-47) διερευνῶνται οἱ πολιτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ al-Fārābī (περ. 872-950/951), τοῦ Avicenna (980-1037), καὶ τοῦ ἀνδalousianoῦ Averroes (1126-1198): καὶ οἱ τρεῖς φιλόσοφοι βασίζονται κυρίως στὴν ἀριστοτελικὴ *Ρητορική*, τὴν ὁποία ὁ πρῶτος εἶχε γνωρίσει πιθανότατα μέσω τῆς συριακῆς παράδοσης, καὶ συνθέσσε ὑπόμνημα στὸ ἔργο. Τὸ ὑπόμνημα αὐτό, χαμένο σήμερα, τὸ εἶχαν ὑπ' ὄψιν οἱ δύο ἄλλοι. Καὶ στοὺς τρεῖς διαπιστώνεται ἓνα ἀμάλγαμα ἀντιλήψεων διαφορετικὸ τόσο ἀπὸ τὴν θεωρία τοῦ Πλάτωνα ὅσο καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη². Ἡ *Ρητορική* κατὰ τὴν ἄποψή τους μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ μέσο διάδοσης τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης στὴν κοινωνία μὲ τὴν μέθοδο τῆς πειθοῦς. Καὶ ἂν οἱ φιλόσοφοι εἶναι συγχρόνως καὶ οἱ κυβερνήτες, τότε ὑπάρχουν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν δημιουργία τῆς ἰδανικῆς πόλης³.

Στὸν διασωζόμενο σὲ λατινικὴ μετάφραση (ἀπὸ τὸν Hermanus Alemanus στὸ Toledo τὸν 13ο αἰῶνα) πρόλογο τῶν σχολίων στὴν *Ρητορική* τοῦ al-Fārābī βασίζεται ἡ Frédérique Woerther (*La Rhétorique d'Aristote comme moyen de diffusion des idées politiques aristotéliciennes dans la philosophie politique arabe: les Didascalie in Rethoricam ex glosa Alfarabii*, σσ. 49-71) ἡ ὁποία ἀνιχνεύει πῶς ὁ ἄραβας φιλόσοφος ἀναπτύσσει τὴν δική του θεωρία περὶ πολιτικῆς, πάντα στὰ ἴχνη τοῦ νεοπλατωνικοῦ ἀριστοτελισμοῦ.

Ἡ μελέτη τοῦ Jules Janssens (*Ibn Bājja and Aristotle's Political Thought*, σσ. 73-95) ἐξετάζει τὴν πολιτικὴ σκέψη ἑνὸς ἄλλου ἀνδalousianoῦ, λίγο παλαιότερου τοῦ Ἀβερρόη, τοῦ πολυμαθοῦς Ibn Bājja (περ. 1085-1138), γνωστοῦ

2. Κάτι ἀνάλογο δηλαδὴ μὲ τὴν περίπτωσι τῶν νεοπλατωνικῶν σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπως εἶχε ἐπισημάνει ὁ R.R. SORABJI, *The Ancient Commentators on Aristotle*, στὸν τόμο *Aristotle transformed. The Ancient Commentators and their Influence*, Ithaca 1990, 1-30.

3. Εἶναι ἀπαραίτητη μία διόρθωσι στὴν σημ. 6 τῆς σελ. 19: Elizabeth Jeffreys ἀντὶ Jeffries.

στην Δύση με την λατινοποιημένη μορφή του ὀνόματός του «Avempace», ὁ ὁποῖος βασίζεται ἀρκετὰ στὰ Ἑθικὰ Νικομάχεια γιὰ νὰ διαμορφώσει τὶς δικές του ἀπόψεις.

Τέλος ὁ N. Peter Joosse (*Between Enigma and Paradigm: The Reception of Aristotle's *Politica* in the Near East: The Arabic and Syriac-Aramaic Traditions*, σσ. 97-120) ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνιχνεύσει ἐπιδράσεις τῶν ἰδίων τῶν *Πολιτικῶν* στὴν ἀραβικὴ καὶ συριακὴ-ἀραμαϊκὴ παράδοση, διερευνώντας συγχρόνως καὶ ἄλλες παραμέτρους τοῦ προβλήματος τῆς διάδοσης τῶν ἀριστοτελικῶν πολιτικῶν θεωριῶν γενικότερα στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή.

Τὸ ἄρθρο τοῦ Ἀ. Καλδέλλη (*Aristotle's Politics in Byzantium*, σσ. 121-143) ἀναφέρεται διαχρονικὰ στὴν ἀπὴρηση τῶν *Πολιτικῶν* στοὺς Βυζαντινούς· ἂν καὶ τὸ κείμενο ἔχει διαδοθεῖ σὲ πολὺ λιγότερα χειρόγραφα ἀπὸ ὅ, τι ἄλλα κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη, ὡστόσο ἀρκετοὶ λόγοι τῆς περιόδου -μεταξὺ τῶν ὁποίων αὐτοκράτορες ὅπως ὁ Ἰουλιανὸς καὶ ὁ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις καὶ ἀνώτεροι κρατικοὶ ἀξιωματοῦχοι ὅπως ὁ Θεμίστιος καὶ ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης- δὲν τὸ ἀγνοοῦσαν καὶ ἡ ἐπίδρασή του ἦταν σημαντικὴ γιὰ τὴν διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν θεωριῶν τους⁴.

Οἱ δύο τελευταῖες συμβολές ἐπικεντρώνονται στὴν ἐβραϊκὴ παράδοση. Τὸ ἄρθρο τοῦ A. Melamed (*Aristotle's Politics in Medieval and Renaissance Jewish Political Thought*, σσ. 145-186) ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη καὶ ἐπαυξημένη ἀγγλικὴ μετάφραση παλαιότερου ἄρθρου τοῦ ἰδίου, ποὺ εἶχε δημοσιευθεῖ στὰ ἐβραϊκὰ τὸ

4. Στὴν ἄφθονη καὶ κατατοπιστικὴ βιβλιογραφία θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ἀκόλουθοι τίτλοι: στὴν σελ. 133, σημ. 27 γιὰ τὸν Δαβὶδ τὸν Ἀρμένιο ἡ μελέτη τοῦ Λ. ΜΠΕΝΑΚΗ, Δαβὶδ ὁ Ἀρμένιος καὶ ἡ παρουσία του στὰ ἔργα τῶν Βυζαντινῶν σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλους, στό: *Ἀρετῆς Μνήμη. Ἀφιέρωμα εἰς μνήμην Κωνσταντίνου Ι. Βουρβέρη*, Ἀθήνα 1983, 279-290 [=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία. Κείμενα καὶ Μελέτες*, Ἀθήνα 2002, 303-314]. Στὴν σελ. 135, σημ. 31 γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ἐφέσου ὡς σχολιαστὴ τῶν *Ἑθικῶν Νικομαχείων* χρήσιμη θὰ ἦταν καὶ παραπομπὴ στὸ ἄρθρο τῆς Κ. ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ, *Some Observations on Michael of Ephesus' Comments on Nicomachean Ethics X*, στο: C. BARBER – D. JENKINS, *Medieval Greek Commentaries on Aristotle's Nicomachean Ethics*, Leiden-Boston 2009, 197-201. Ἐπίσης γιὰ λόγους ἱστορικοὺς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφερθεῖ ὁ πλήρης τίτλος καὶ ἡ πρώτη δημοσίευση τοῦ ἄρθρου τοῦ Λ. ΜΠΕΝΑΚΗ, Ἀγνοήθηκε στὸ Βυζάντιο ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους;· στό: *Φιλοσοφία καὶ πολιτικὴ. Πρακτικὰ Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας* (Ἀθήνα, Μάιος 1981), Ἀθήνα 1982, 230-236, ἀντὶ τῆς ἀπλῆς παραπομπῆς στὴν ἀνατύπωσή της στὸν τόμο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία. Κείμενα καὶ Μελέτες*, 505-511, ὅπως συμβαίνει στὴν σ. 120 σημ. 1 καὶ σ. 135 σημ. 32.

1992⁵ διερευνώνται αναλυτικὰ οἱ ἀναφορὲς ἐβραίων στοχαστῶν τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῆς Ἀναγέννησης στὶς πολιτικὲς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη, τὶς ὁποῖες εἶχαν γνωρίσει, μέσω τῶν μεταφράσεων ἀπὸ τὰ ἀραβικά, κυρίως τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* καὶ τῆς *Πητορικῆς*. Ὁ μόνος ποὺ ἐπηρεάστηκε σημαντικὰ ἀπὸ τὰ *Πολιτικά* ἦταν ὁ Isaac Abravanel (1437-1508), ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει συμφωνία στὸ ἐρώτημα ἂν καὶ αὐτὸς εἶχε ἄμεση πρόσβαση στὸ ἴδιο τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο, ἢ ἔμμεση, μέσω τοῦ συγγράμματος *De regno* του Θωμᾶ Ἀκινάτη. Ὁ συγγραφέας τονίζει ἐπίσης ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἐπιρροῆς τοῦ δυτικοῦ σχολαστικισμοῦ στὴν ἐβραϊκὴ παράδοση χρειάζεται συστηματικότερη ἔρευνα, καὶ ἐπισημαίνει ὅτι καὶ σήμερα μεταξὺ τῶν συγχρόνων μελετητῶν τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ Ἰσραὴλ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ *Πολιτικά* δὲν εἶναι τόσο ἔντονο καὶ δὲν ἔχει πραγματοποιηθεῖ ἀκόμα πλήρης μετάφραση τοῦ ἔργου.

Στὸ τελευταῖο ἄρθρο τῆς συλλογῆς ὁ Jean-Pierre Rothschild (*La contestation des fins de la politique selon Aristote chez quelques auteurs juifs du moyen âge tardif en Espagne*, σσ. 187-221) ἐξετάζει πῶς ἀντιμετωπίζουν καὶ πῶς προσεγγίζουν τὶς ἀριστοτελικὲς ἀντιλήψεις περὶ διακυβέρνησης ὁ Nissim τῆς Girona (1320-1380), ὁ Hasdai Crescas (1340-1410), ὁ Joseph ben Shem Tov (1400-1455) καὶ ὁ Isaac Abravanel (1437-1508). Οἱ τρεῖς πρῶτοι βασίστηκαν κυρίως στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*, ὁ τελευταῖος, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ καὶ στὸ προηγούμενο ἄρθρο, ἦταν περισσότερο ἐξοικειωμένος μὲ τὰ ἴδια τὰ *Πολιτικά*, μέσω πιθανότατα τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη. Καὶ ὁ τόμος ὁλοκληρώνεται μὲ σύντομο εὐρετήριο (σσ. 223-226) ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν συγγραφέων, καθὼς καὶ σύγχρονων μελετητῶν.

Συνολικὰ πρόκειται γιὰ χρησιμὸτατο βιβλίο, τὸ ὁποῖο διεισδύει σὲ θέματα πολὺπλοκα, ὅπως εἶναι οἱ ἀλληλεπιδράσεις μεταξὺ διαφόρων πολιτισμικῶν παραδόσεων, καὶ διευκολύνει τὴν παρακολούθηση τῆς πορείας καὶ τὰ στάδια διάδοσης τῶν ἰδεῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν βασικῶν στοχαστῶν ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἔρευνας περιλαμβάνονται καὶ ἀναφορὲς σὲ πάμπολλα παρεμφερῆ κείμενα, καθὼς καὶ πλουσιότατη βιβλιογραφία. Ἀναμφίβολα ὁ τόμος θὰ ἀποτελέσει βασικὸ βοήθημα γιὰ τοὺς ἀσχολούμενους μὲ παρόμοια θέματα.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ

ΠΕ/ΕΙΕ

5. Στὸ περιοδικὸ *Pe'amim* 51 (1992), 27-69.